

В. В. НІМЧУК
ВИНИКНЕННЯ ЧЕРГУВАННЯ В-У, З-ІЗ, К-ІК

Чергування прийменникових форм **в—у**, **з—із** та прийменників **к—ік**, властивих розмовній мові, є одним із засобів евфонії (милозвучності) української мови. Чергування допомагає уникати важких для вимови звукосполук.

В «Українському правописі» зазначено (§ 10. 1), що між приголосними вживається звичайно у (*десь у хлібах*); між голосними, як правило, пишеться **в** (*була в Одесі*); після голосного, залежно від швидкого або повільного темпу, ритму мовлення правомірні **в** і **у** (*були в саду і були у саду*), але перед наступним **в** перевага надається **у** (*ввійшли у ворота*); на початку речення здебільшого вживається **у**, а перед голосним — **в** (*У лісі стояв гамір. В очах його світилася надія*); після паузи звичайно пишеться **у** (*Це було... у Києві*).

Частково цим правилам підлягають рідкісні варіанти **вві** (*бачила вві сні*) — **уві** (*бачив уві сні*), **ві** (*бачила ві сні*).

Дуже рідко в урочистому мовленні вживається варіант **во**: *«Во ім'я радості і миру встають будови тут і там»* (Сосюра).

У художньому стилі іноді використовується варіант **ув**, що виступає переважно між голосними, напр.: *«Христя придивилася: се ж баба Оришка. Вона, вона. Ув одній сорочці, розпатлана»* (Панас Мирний).

Щодо прийменникових варіантів **з**, **із**, **зі** «Український правопис» рекомендує загальне правило (§ 17. 3): перед словами, які починаються на **з**, іноді на **с**, особливо **з** або **с** + приголосний, прийменник **з** частіше вживається у вигляді **із** (*із земляком, із стеблом*).

Однак у творах видатних дожовтневих і радянських письменників, що відбивають живомовну практику, спостерігаються певні закономірності в розрізненні варіантів прийменників **з—із**. Позиції, в яких вони вживаються, здебільшого аналогічні умовам чергування **у—в**.

1. Варіант **з** виступає, як правило, між голосними, напр.: *«Легка, біла, прозора постать, що з обличчя нагадує Мавку»* (Леся Українка); *«І воює і гарцює з усієї сили»* (Шевченко); *«Дивиться з острахом»* (Довженко).

2. **З** уживається також після голосних, напр.: *«Ми вийшли з готелю»* (Яновський).

3. Між приголосними й після паузи виступає варіант **із**: *«І блідий місяць на ту пору Із хмари де-де виглядав»* (Шевченко); *«Сивий старий робітник... вітав дітей із святом»* (Головко).

4. Зустрічається **із** і на початку речення: *«А вже весна, а вже красна! Із стріх вода капле»* (нар. пісня).

Звичайно, перелічені випадки — не обов'язкове правило, тому нерідко **з—із** виступають незалежно від фонетичної позиції, причому варіант **з** вживається значно частіше, ніж **із**, напр.: *«Татко ходив з кутка в куток»* (Леся Українка); *«Він звернувся до парубків з проханням доглянути його коні»* (Коцюбинський); *«Жадібно п'є воду чиновник з відра»* (Довженко).

Перед групами приголосних, особливо тими, що починаються свистячими та шиплячими, на початку і всередині речення поширений варіант **зі**: *«Лиш де-не-де прокинеться пташка, непевним голосом обізветься зі свого затишку»* (Коцюбинський); *«Зі школи на майдан вивалила дітвора»* (Головко); *«Мотор запрацював. Зі страшним ревом «яструбок» свічкою пішов у небо»* (Яновський).

Зрідка, особливо в конструкціях на означення приблизності, вживається варіант **зо**, який, власне, виступає в ролі частки, напр.: *«Поспитавши разів зо три «хто» й «чого треба», Хорбутиха впустила мене до хати»* (Муратов).

Прийменник **к** уживається в художньому стилі літературної мови не тільки дожовтневого, а й радянського періоду, тому, очевидно, його варто кваліфікувати як розмовний, а не застарілий (див. «Словник української мови»).

Цей прийменник переважно в варіанті **к** виступає між голосними, після голосних

перед приголосними, напр.: «Надійдіть трохи пізніше, туди к обіду, може він вернеться» (Панас Мирний); «Вночі... вдарив мороз, а к світу випав сніг та град» (Нечуй-Левицький); «Аж к обіду вернулась» (Головка); «Його ціп стугонливий на світанку всіх будить, а к вечору приколихує» (Земляк).

Між приголосними, після паузи та на початку фрази, перед важкими для вимови групами приголосних звичайно вживається **ік**: «Короп приступив *ік* Грицеві» (Мартович); «Поставив вила *ік* стіні» (Васильченко).

Спільним для названих прийменників є те, що варіанти їх вживаються залежно від звукового оточення, а не від синтаксичних функцій.

Але ці варіанти не споконвічні. Вони виникли на певному етапі формування й історичного розвитку української мови.

У давньоруській мові, на основі якої сформувались три братні східнослов'янські мови — російська, українська й білоруська, не було жодних позиційних варіантів прийменників.

Прийменник **въ** уживався з формами знахідного й місцевого відмінків: «идѣте в лодью свою, и лѣзите въ лодыи» (ЛЛ, 56)¹; «боудеть ли оубиль или въ свадѣ или въ пиру» (ПР, сп. 1282, 123); «въ своіе княженик повелѣль ксмь» (Хр., бл. ИЗО, 33).

Тільки з формами родового відмінка функціонував прийменник **у**: «оу Кієва бо бѣше перевозъ тогда с оноу стороны Днѣпр(а)» (ЛЛ, 10); «луда бѣ оу него золотомъ истъкана» (ЛЛ, 148).

Прийменник **изъ** також виступав лише з формами родового відмінка: «поиде вода изъ Днѣстра» (ЛІ, 399).

Із формами родового та орудного відмінків уживався прийменник **съ**: «ѡ(т)дати... съ данню и съ вирами и съ продажами» (Хр., бл. 1130, 33); «и пощюпа сорочки и ре(ч)[е] чему есте снѣли с мене» (ЛЛ, 261); «ѡ(т)даваешь ти батѣ Черниговъ а съ мною въ любви поживи» (ЛІ, 514).

Прийменник **къ** виступав завжди з формами давального відмінка: «Сѣславъ... поиде в лодыяхъ къ порото(м)» (ЛІ, 61); «полкомъ нѣлзѣ бы сѣхати(с) ꙗкоже бѣ к вечеру» (ЛІ, 435).

Унаслідок фонетичних чинників — вокалізації **в**, тобто переходу його в **у** (**ў**) в так званій нескладотворчій **у** між приголосними й на початку фрази, та звуження ненаголошеного **у** в **ў** на початку фрази й після голосних — в українській мові стався збіг двох давніх прийменників — **въ** (вживався з формами знахідного та місцевого відмінків) та **у** (вживався з формами родового відмінка). Умовно вважається, що в українській мові основна форма **в**, а **у** (**ў**) — позиційний варіант прийменника. Прийменник **в** об'єднує в собі функції обох давніх прийменників — **въ** та **у**, вживаючись із родовим, знахідним та місцевим відмінками.

Процес **въ** > **у** (**ў**) в південних та західних говорах давньоруської мови розпочався не пізніше XI ст. Вже від XII ст. в пам'ятках знаходимо написання прийменника **въ** замість **у** й навпаки: «имѣникъ нѣсть въ наю» (замість **у** наю) (Ср., XII, I, 325); «придоуть гость латинескии оу городъ с волока» (Хр., 1229, 48); «нѣ оуведи оу домъ свои» (З., сп. XIII, 56).

Тексти української писемності XIV і наступних століть свідчать про те, що звукова різниця між прийменниками **въ** та **у** зовсім зникла. Коли й знаходимо їх етимологічно правильне написання, то це пояснюється відсутністю в українському алфавіті окремої букви на позначення **ў**, замість якого писали то **въ**, то **у**. Значну роль тут відіграла писемна традиція і вплив старослов'янських текстів: «коупиль... в олешка оу² малечковича» (Р., 1368, 15), «ѡбѣдаль в(ъ) нѣго» (ПЄ, 1556—1561, 240); «ѡ(т) провадивши, в сто(г) зложи (л)» (АЖ,

¹ У цитатах із пам'яток зберігається давня орфографія та пунктуація. Після прикладів з пам'яток у круглих дужках подається умовно скорочена назва джерела, що розкривається на стор. 71, далі рік, яким засвідчується те чи інше слово, за ним — том і сторінка цитованого джерела.

² Випадки «правильного» вживання не відзначаємо курсивом.

1594, 97), але «у глухом Полѣсю, у Пинщинѣ учинивши собѣ сѣдалище» (Пер., 1605, 31) та безліч інших³.

Між голосними і перед голосним для усунення зйання після у розвився вторинний **в** і виник варіант прийменника — **ув(ь)**, відомий від XV ст.: «печѣ (т) привѣсили єсмо оув озера, оу круды» (Р., 1400, 62); «оув ынши(х)» (Ч. 1489, 28); «видишь соуучецъ оув оцѣ брата» (ПС, 1556—1561. 237 зв.); «Писанъ у-въ обозѣ» (АЗР, 1577, Ш, 214); «Писанъ у-во Львові» (1578, 226); «ув ы(з)бе на столе положиль» (АЖ, 1583, 67); «ув одны(х) кошуля(х) лежа(т)» (АЖ, 1605, 22); «на очевисто оув очи Личенку» (АБ, 1697, 105) та ін.

Очевидно, цей варіант виник ще раніше, бо вже в тому ж XV ст. після в засвідчується секундарний **о** за аналогією до **надо, передо, подо**: «оувидель в(ь)нощи оуво снѣ... моужа; много бо прияхъ оуво снѣ его ради» (Чет.. 1489, 4 зв.). А це свідчить про те, що **ув(ь)** усвідомлюється як окрема одиниця, другою складовою частиною якої є прийменник **в**.

В результаті закономірного чергування **у—в** з **уво** сформувався позиційний варіант **во**. Секундарний **о** варіантів **уво, во** за аналогією до **наді, переді, піді** був замінений на **і** — **ві, уві** (*снилося вві сні; бачив уві сні*). Третій варіант — **ві** (*ві сні*) розвинувся внаслідок стягнення **вв** у варіанті **ві**. Він не пов'язаний із прийменником **во**, що запозичений із старої книжної мови і вживається зрідка в стилізованому мовленні, адже давній **въ** на ґрунті української мови перейшов у **у(ў)**.

На ґрунті української мови сталося злиття двох давніх прийменників — **из(ь)** та **сь**. Згідно з сучасними нормами основним є прийменник **з**. Звуковому й функціональному збігові **из(ь)** та **сь** сприяли як фонетичні, так і граматичні чинники. В позиції після голосного звук **і** прийменника **из(ь)** зазнав часткової редукції (**й**), а потім зовсім занепав (напр.: «выбѣгла *йз(ь)* дому > выбѣгла *йз* дому > вибігла з дому»). Проте **і** зберігався, коли прийменник був між приголосними або після паузи (напр., выбѣгль *йз(ь)* дому > вибіг *із* дому). Отже, зникнення й збереження **і** в цьому слові пов'язане з чергуванням **і—й**, а не з занепадом початкового **і**. Відпадиння початкового **і** в давньому прийменнику **из(ь)** спостерігаємо й у білоруській (**з**) та західнослов'янських мовах (**z**), але оскільки їм не властиве чергування **і—й**, у них зовсім немає варіанта **із** (**iz**). Тому припущення про польський вплив на українську мову в злитті **из(ь)** і **сь** — сумнівне.

Старовинна звукова форма прийменника і префікса **с** після занепаду **ь** залишалася тільки перед словами, що починалися на глухий приголосний, бо перед дзвінками й сонорними приголосними в результаті часткової асиміляції прийменник став вимовлятися як **з**. Це зрідка відбивають уже давньоруські пам'ятки: «оружик звлекоша грѣшници» (Усп. зб., XII—XIII, 53); «не *измоутно*, але незмутнѣ» (Ізб., 1073, 247); «многою о строи збесѣдовавъше» (216 зв.). Перед дзвінками ж приголосними зберігався також **из**, що в названих позиціях скорочувався у **з**. Прийменник **из** та його позиційний варіант **з** перед глухими вимовлялися як **ис / с**.

Отже, у мовленні варіанти давніх двох прийменників часто збігалися як у **з<сь, изь**, так і **с<сь, изь** і стали усвідомлюватися як один. Дзвінкий варіант **з** був узагальнений і для позиції перед словами, що починаються на голосний. Цьому сприяли також прийменники з кінцевим **з** — **без, через**, а також те, що більшість первинних прийменників мають дзвінкий приголосний у кінці.

У давньоруській мові прийменник **из(ь)** уживався тільки в конструкціях з родовим відмінком імен для вказівки на віддалення суб'єкта зсередини чого-небудь, напр.: «людье же высѣкоша Всеслава *ис* поруба» (ЛЛ, 171); «бѣжа из Бѣлагорода Полотьску» (173). Близьку функцію мали конструкції **сь** із родовим відмінком, що вказували на віддалення предмета з поверхні чогось, напр.: «да и порты в нихъже ходѣть. да и то с него снѣти» (ЛЛ, 52); «и горожане соскочиша з града и почаша сѣчи воѣ» (272). Необхідно зауважити, що в давньоруських (як і старослов'янських) пам'ятках зустрічаються випадки підсилення

³ Давні **въ** та **у** з фонетичних причин злилися також у білоруській мові, де основною формою вважається **у, ў** (**ва, ува**) — позиційні варіанти, й у сербохорватській мові, де маємо тільки **у** (рідкісний варіант **ва**).

прийменника **сь** словом **и** в конструкціях із орудним відмінком соціативним, напр.: «тура **ма** в метала на роз**ѣ** (х) *и с* конемъ» (ЛЛ, 251); «и ста на болоньи *и с* товары, за огороды» (322); «а по свое(м) живот**ѣ**. вда кн**а**гини. ѣ. сель *и сь* чел**а** дью» (ЛЛ, 493) та ін. Із одзвінченням *с* > з у певних ситуаціях після занепаду **ь** і в цих випадках могла з'явитись форма із у новій, соціативній функції.

У зв'язку з тим, що **из** протистоїть прийменникові **сь** так само, як **въ** прийменникові **на** (*из* града, але *сь* небесе — *въ* град**ѣ**, але *на* небесе) немає підстави вбачати вживання **сь** на місці **из**⁴ у випадках типу: «и хожаше *с* Берестового на Дн**ѣ**пр» (ЛЛ, 114); бо маємо: «Оумре же *на* Берестов**ѣ**мъ» (ЛЛ, 130); «И с**ѣ**доста на стол**ѣ** *на* Берестовомъ» (182).

Перші приклади сплутування префіксів **з(с)** замість **из(ь)** відзначають у XIII ст.

Українські грамоти XIV—XV ст. дають дуже багато переконливих свідчень злиття названих прийменників в один — **з(из)**. Перед глухими приголосними нерідко трапляється **с(ис)**. Звичайно, у пам'ятках є й традиційні форми. Через переплетення живомовних і традиційних форм уже в XIV—XV ст. знаходимо багато варіантів (у тому числі й орфографічних) **з(из)** — **сь, с, со, съ, ис, ись, ись, з, зь, зо, зь, из, изь, изь** та ін.

Наведемо тільки деякі приклади, в яких **из(ис)** виступає відповідно до давнього **сь** — «чинимы миръ твердыи. *ис* королемъ казимиромъ» (Р., 1352, 5); «далъ есмъ *ис* моимъ сынъми» (П., 1392, III); «*из* селы и зо всим, што к тому слушае» (1369, 130); «сынъ. *исъ* юго брати юю» (Р., 1421, 93); «*ис* ними» (Ч., 1489, 23); «*из* добрыми» (84) тощо — та деякі факти, що відбивають **з/зо** відповідно до давнього **из(ь)**: «**а** ѡсташко давыдовский. корчак з липиц**ѣ** спичникъ з болгашева знаємо чиним» (Р., 1419, 90) та ін. Навіть між приголосними іноді виступає **з(ь) / с(ь)** відповідно до **из**: «единн **з(ь)** ни(х)» (ПС, 1556—1561, 51); «прочь з суду пошоль» (АЖ, 1584, 73); «**ѡ(т)**ехаль *с* села» (126) та ін.

Прийменник **з** (та його позиційні варіанти) в українській мові від XIV ст. до нашого часу має ті самі синтаксичні функції, що й давні **из(ь)**, **сь**, вживаючись із родовим, знахідним і орудним відмінками, напр.: «пошоль з оукраинъ их» (ПС, 1556—1561, 144); «выхожали к нему *из(ь)* іер(с)лима и зо всеи іоудеи» (26); «и *из* чаду люде умирають» (К. 3., к. XVII, 305); «досить *из* мене глумитися» (АП, 1700, 169); «нехай-бы... потриваль хот**а** зь годину» (См. К, 1587, 17 зв.); «оухла *и'с* коренемъ» (ПС, 1556—1561, 172 зв.); «с**ѣ**тъ **з(ь)** рибами» (439 зв. — 440); «радо(ст) *из(ь)* сму(т)комъ» (К. 3., к. XVII, 79) та ін.

Кінцевий **ь** у прийменниках **изь**, **сь** перед словами, що починалися на приголосний, після якого відпав слабкий зредукований голосний **ь** або **ѣ**, перейшов в **о**. Таким чином, з'явилися позиційні варіанти **изо**, **со**, що фіксуються пам'ятками. Вони також злились в одному **зо (изо)**.

З варіанта **зо** виник **зі**.

Протягом усього староукраїнського періоду в писемності використовувався прийменник **к(ь)** в давніх функціях, напр.: «што к тому дворищу слуша еть» (Р., 1349, 3); «къ святамъ великоднимъ въ Чигринъ повернулъ» (Л. Вел., 1720, I, 365) і т. д. Поряд із цим пам'ятки української мови від найранішого періоду засвідчують його варіант **ик(ь)** (тобто **ік**): «изв**ѣ**ка *ик* тимъ селомъ... прислушают» (П., 1378, 61); «рекль *ик* ним» (ПС, 1556—1561, 326); «на пє(р)сы *икъ* столу опираючис**а** » (К. 3., к. XVII, 297); «вола пригнавши *ик* Рудц**ѣ**» (АП, 1700, 164) тощо.

У розвитку цього варіанта відіграли роль як фонетичні чинники — розвиток протетичного **и(і)** перед **къ** там, де давній зредукований голосний **ь** був у слабкій позиції й занепав (пор. аналогічне явище в іменнику *ікло*, діал. *кло* — Гр., II, 252; рос. *клык*, сербохорв. *кальак*, чеськ. *kel*, польськ. *kieł*, прасл. *къль*), так і аналогія до вживання **з—із**.

Характерна для деяких карпатських говорів форма **д(ь)**, **ид(ь)** виникла внаслідок пересунення артикуляції **к** уперед, хоч, можливо, тут виявився вплив прийменника **до**, що має аналогічну синтаксичну функцію: «прийшов *идъ* туй жон**ѣ**» (ПН, XVI, сп. 1758, 62).

⁴ Див. Букатевич Н. И. Опыт исторического изучения предлогов и предложных сочетаний в русском литературном языке ч 1. Одесса, 1957, с. 72.

Прийменник **к(ік)** поширений тепер у північних та прилеглих до них середньонадніпряньських говірок, звідки найчастіше потрапляє в художню літературу.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АБ — Акты Бориспольского мейского уряда 1612—1699 гг. К., 1892.
АЖ — Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582—1588 pp.). Підготував до видання М. К. Бойчук. К., 1965.
АЗР — Акты, относящиеся к истории Западной России. Т. 1—5. Спб., 1846—1853
АП — Пирятинські актові книги. — Стороженки. Семейный архив. Т. 6. К., 1908.
Гр. — Словарь української мови. Упорядкував, з додатком власного матеріалу, Борис Грінченко. К., 1907.
З. — Поучение Зарубского черноризца Георгия. — И. И. Срезневский. Сведения и заметки о малоизвестных неизвестных памятниках. Вып. 1 — 10. Спб., 1867.
Изб. — Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 г. Пб., 1880.
К. З. — Климентій Зіновіїв. Вірші. Приповісті посполиті. Підготовка тексту І. П. Чепіги. К., 1971.
Л Вел. — Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самуил Величко. 1720. Т. 1—4. К., 1848—1864.
ЛІ — Поли. собр. русск. летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. М., 1962.
ЛЛІ — Поли. собр. русск. летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. М., 1962.
П. — Грамоти XIV ст. Упорядкування, вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М. М. Пещак. К., 1974.
Пер. — Пересторога. — Михайло Возняк. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові. Львів, 1954.
ПС — Пересопницьке євангеліє 1555—1561 pp. Рукопис зберігається в ЦНБ АН УРСР. Інв. № 15512.
ПН — Нягівські повчання. — А. Петров. Материалы для истории Угорской Руси. VII. Пг., 1921.
ПР — Правда русская. Т. 1. Под ред. акад. Б. Д. Грекова. М.—Л., 1940.
Р. — Южнорусские грамоты, собранные Влад. Розовым. Т. 1. К., 1917.
См. К. — Герасим Смотрицкий. Ключь (Острог, 1587).
Ср. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. 1—3. Спб., 1893—1912.
Усп. зб. — Успенский сборник XII—XIII веков. М., 1971.
Хр. — Обнорский С. П., Бархударов С. Г. Хрестоматия по истории русского языка. Ч. 1. Изд. 2, М., 1952.
4. 1489 — Уривки з Четы 1489 року. — В. Н. Перетц. Исследования и материалы по истории старинной украинской л-ры XVI—XVIII веков. (АН СССР. Сб. по русск. яз. и словесности. Т. 1. Вып. 1. Л., 1928).
Чет. — Четья 1489 р. Рукопис ЦНБ АН УРСР у Києві. Шифр ДА/415 Л.